

ԱԶԻՑ ԶԱՆ ՀԱՅ ԳՐՈՒԹԻՒՆ

1. Ասորի Դանիէլի հայերի համար կազմած այբուբենը հաւանօրէն պիտի լինէր աջից-ձախ գրուած ըստ ասորականին: Մաշտոցի արած փոփոխութիւններից մէկը պիտի լինէր ըստ յունականին գրութիւնը դարձնել ձախից աջ: Մինչև մեսրոպեան կատարելագործուած այբուբենի ընդհանրանալը երկար տարիներ, հաւանօրէն տասնեակ տարիներ, Դանիէլեան գրութիւնը աւանդուած պիտի լինի գոնէ Դանիէլ եպիսկոպոսի գործնէութեան շրջանում՝ Հայաստանի հարաւում, քանի որ այբուբեն կազմելու նպատակն էր քրիստոնէութեան քարոզութիւնը օժակ այդպիսի մի ուժեղ զէնքով: Կորինից գիտենք որ այդ այբուբենով զպրոցներ բացուեցան նաև Վառձապուհի հրամանով (տես իմ յօդուածը «Հայ գրերի 1500 ամեակի առթիւ» Արարատ 1912 մայիս—յունիս միացեալ համարը): Այդ այբուբենից որևէ հետք գտնելը որչափ ցանկալի բանասիրութեան համար նոյնչափ թերևս և անյուսալի մի բան է: Սակայն նոյն իսկ մեսրոպեան տառերով մի գրութիւն՝ աջից ձախ գրուած՝ մեզ կապում է հին Դանիէլեան աւանդութեան հետ: Եւ եթէ մեզ յաջողուի այսպիսի գրութեան գոյութիւնը ապացուցանել՝ մի քայլ աւելի առաջացած կլինինք հայ, նաև վիր, այբուբենների ծագման հետազոտութեան ճանապարհում:

2. «Սիւսականում» էջ 79, խօսելով Սեանում գտնուող ըստ աւանդութեան Լուսաւորչից օծուած խաչքարի մասին՝ Ալիշանը աւելացնում է ծանօթութեան մէջ հետևեալը. «Գոյ ի խաչվիմին թուական ՊՂԵ, 1446—7, (ըստ Զալալ. Բ. 109): Այլավալտ զերմանացի (Բ, 510) յամի 1826, յիշէ տեսեալ երիս խաչվէմս ի Սեան, և միւս մեծագոյն ի պատալդեան տախտածև վիմի քանդակեալ գրուագօք, և շուրջ գրուած՝ զոր կարծէր հնագոյն հայերէն տառս, յորոց քաջորոշագոյնս ասէ զայստսիկ (այստեղ գրուած է մի տող փորագրութիւն), զոր և ցուցեալ բազմաց՝ ոչ կարացին ստուգել ինչ, և արդարև չէ մարթ իմանալ կամ լուծանել այտի. բայց թուի տող գրուածոյն խոտոր կամ յետս շրջեալ, զոր և մեր շրջելով՝ յանդիման լինի այս ձև. (Ալիշանը գնում է մի տող փորագրուած, որ մենք տալիս ենք տպագիր գլխատառերով) Գ է Բ Զ Կ Պ Տ Ք Հ Յ Ա Ղ, յորում մարթ է ընթեռնուլ՝ յետ առաջնոց երից տառիցն, ԶԿարաՊԵՏ ՔաչանաՅ յԱՂ(օրս յիօեցեմ կամ աղաչեմ): Որիշ ի սմանէ կարծեմ զմեծ տփաքար (ուզում է ասել ՏՈՒՖ քարից շինուած) խաչն, յորում և քանդակապատկեր խաչեցելոյն. (թիւ 28):» Այսքանն Ալիշանից:

3. Ալիշանի այս ծանօթութիւնը շատունց գրաւել էր իմ ուշադրութիւնը: Այլավալդ զերմանացին, որի աշխատութիւնը չունիմ, անշուշտ իրանից չէր հնարել այդ մի տողը: Հաւանօրէն տառերը գլխիվայր էր նկարել,

անձանօթ լինելով հայերէնին: Սրանից 18 տարի առաջ լինելով Սեանում մի քանի օրով, որոնել տուի երկար, բայց ինձ հաւաստեցին, որ այդպիսի խաչքար չկայ Սեանում: Անձանօթները պիտի իմանան, որ ահա 25 տարի է որ զրկուած լինելով ոտքերի գործածութիւնից, ես անձամբ անկարող էի փնտրել իմ ուզածը: Անցեալ տարի, 1912-ին, նորից հանդիպեցայ Սեան, և այս անգամ աւելի երկար ժամանակով: Մնացի այնտեղ ուղիղ 2 ամիս: Մատենադարանի հին տպագիրները աչքից անցնելուց յետոյ, նորից յիշեցի Այլավալդի առեղծուածային արձանագրութիւնը: «Կարապետ քահանայ» անունից արդէն դժուար չէր գուշակել, որ շատ հին բան չպիտի լինէր այդ արձանագրութիւնը, սակայն պէտք էր վերստուգել այդ խոսքը կամ շօշուած գրերով արձանագրութիւնը, եթէ միայն այդ լուի թիւրիմացութեան արդիւնք չէր: Մտածում էի, որ օտար ճանապարհորդը կարող էր էստամպած վերցրած լինել և verso-ն recto-ի տեղ ընդօրինակած: Պետքոս սպասաւորս, որ բաւական վարժուած է արձանագրութեանց ընդօրինակութիւնների, մի երկու միաբանների հետ, ունենալով Այլավալդի տողը մատիտով թղթի վրայ քաշուած, հատ հատ խուզարկեց կղզում եղած բոլոր արձանաքարերը և խաչքարերը: Վերջապէս մեր ուզածը գտնուած էր, մարդածել մի խաչքար, ոչ նման միւս խաչքարերին, որ կամեաձև են, այլ խկապէս խաչածել կրտուած քար, բազկատարած թեւերով, մամուսպատ և մի քանի քարս (շրթջուած) կարգացուող տառերով: Այդ օրերը Սեան եկաւ և մեր միաբանակից Ն. Մաքսուտեանը, որին և խնդրեցի մատիտով ընդօրինակել խաչքարը երեցած տառերով և բոլոր քանդակներով: Այդ թեթեւ նկարից ոչ մի կասկած չմնաց, որ մեր այս խաչքարն ինձ արդէն ծանօթ է Ալիշանի պատկերից (Սիսական էջ 89, պատկեր 28 «խաչքանդակ տոփաքարի Սեան»):

4. Արձանագրութիւնը բաւարար վերձանելու և մանրամասն ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ էր երկար ժամանակ, և աւելի դիւրին էր խաչը քարաբլրից բերել իմ բնակարանս, քան ինձ տանել բլրի գլուխը: Այդպէս և եղաւ: Մի քանի շաբաթ խաչքարը իմ պատշգամբումս էր և հնարաւոր եղաւ զգուշութեամբ մաքրելով մամուռն ու քարուքոսը վերձանել բոլորը:

Մաչքարը բլրից ցած բերին 4 նաւաստի և ծանրութիւնը, ի հարկէ աչքի չափով, կլինէր ոչ աւելի 8—10 ուսս պուղից: Կարմրաւուն փխրաքար է, փոքր ինչ հեռուից անում է բոլորովին փայտի տպաւորութիւն: Կարծես թէ քարից իմիտացիա է նախնական փայտախաչի: Մաչի ուղղահայեաց մասը, բունը, ունի 25¹/₂ ուսս. վերջով երկարութիւն, իսկ պատուանդանի մէջ մտած մասը—4 վերջով. հորիզոնական մասը՝ թեւերը՝ մի ծայրից միւս ծայրը՝ 15 վերջով: Թեւերի լայնքսը՝ 4 վերջով, իսկ բնինը՝ 5 վերջով: Քանդակի նկարագրութիւնը չեմ տեսչիս, տես Ալիշանի մէջբերած պատկերը (էջ 89), միայն այսչափն ասենք, որ Քրիստոս «պսակով» է, իւրաքանչիւր բեկուած ափին մի մի փոքրիկ խաչ, իսկ ոտքերը հատ հատ, առանձին, բեկուած, ուրեմն և չարս բեկո, երկուսը ձեռքերին և երկուսը ոտքերին: Անհրաժեշտ է թէ տառերի և թէ պատկերի մանրամասնութեանց համար լուսանկար, որ դժբախտաբար ինձ չյաջողուեց ձեռք բերել, այդ մնում է սպաղայ ուսումնասիրողին: Տառերի բարձրութիւնը բոլոր տողերում հաւասար չէ, նոյնպէս տողերի երկայնքսը, բայց այդ բացատրուում է քանդակից ազատ տեղի,

խաչի շրթունքներին կամ եզրերին տրամադրելի եղած տարածութեամբ: Գրերը գեղեցիկ են, տողերի թիւը, հաշուելով և թուականը, որ գտնուում է խաչի ոտքում, է ինը:

5. Այսպիսով ստացանք հետևեալ արձանագրութիւնը.

1. ՍԱ Է ՓՐ
2. ԿԻՁ ԱՇԽԱՐ
3. ՀԻ ԵԻ ՅՈՅՍ
4. ՀԱԽԱՏԱՅԵԼՈՅ
5. ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱ
6. ԳԷՔ ՁԿՊՏ ՔՀՅ ԱՂ
7. ԱԽԹՍ ՅԻՇԵՅԷՔ
8. ՁՔՐ ԿԱՁՄՈՂ≡
9. ՊՂԷ

6. Երեք ընդգծուած տողերը՝ 5, 6, 7 փորագրուած են աջից ձախ: Վեցերորդ տողն է Այլավալդի ընդօրինակածը և բացի մի տառից (երրորդ տառը) ճիշդ է, միայն թէ գերմանացին տառերը նկարել է գլխիվայր: Ընթերցողին հնարաւորութիւն տալու համար, որպէս զի պարզ դադափար կազմէ աջից ձախ գրութեան մասին՝ երեք ընդգծուած տողերի ետեին՝ միւս երեսում, դատարկ տեղ ենք թողնում: Պէտք է լոյսի դիմաց բռնել արձանագրութիւնը և ետևի բացատում կունենանք երեք տողը աջից ձախ՝ տողերի և տառերի ճիշդ դասաւորութեամբ, ինչպէս որ է խաչքարի վրայ: 8-դ տողը խաչի մի թևի ստորին եզրումն է, ուրեմն երեք տող աջից-ձախ գրութիւնից աւելի բարձր տեղում: Այդ տողն ես կարդում եմ ՁաՔաՐ ԿԱՁՄՈՂ: Երկրորդ գիրը Ք-ն բաւական անորոշ է և շատ մաշուած: Կարելի էր ենթադրել փոխանակ Ք-ի Մ և Ղ փակագիր, որով կստացուէր ՁՄՂՐ=ՁՄԵՂԱԻՈՐ, բայց հազիւ թէ: ԿԱՁՄՈՂ բառից յետոյ կարծես թէ մաշուած տառերի հետքեր կան, Ս և Բ փակագծով, որ պիտի կարդացուէր=ՍՈՐԱ, որով ամբողջ տողը՝ Ձմեղաւոր կազմող սորա: Այս դէպքում կազմողը կլինէր Կարապետ քահանան ինքը. բայց աւելի ապահով թուեց ինձ առաջին ընթերցուածը՝ ՁՔՐ ԿԱՁՄՈՂ≡: Թուականը շատ պարզ է և լաւ պահուած՝ ՊՂԷ (և ոչ թէ ՊՂԵ), այն է 1448 Փրկչ. տարին, որ հայ շարժական հաշուով ընկնում է 1447 նոյեմբեր 30-ից (նաւասարդի 1)—1448 նոյեմբ. 28 ը, իսկ Սարկաւազի անշարժ տոմարով՝ 1448 օգոստ. 11-ից—1449 օգոստ. 10-ը:

7. Ուրեմն իրողութիւն է, որ մեր այս արձանագրութեան մէջ ունինք 3 տող աջից-ձախ հայ գրութիւն, ընդամենը 32 տառ, չհաշուելով կրկնուածները՝ միայն 20 տառ, որ են հետևեալները՝ ա գ և զ է թ, ի կ հ ղ, յ շ ո պ, տ ր ց ս ւ ք: Համարել թէ այս գրութիւնը Դանիէլեան նշանագրերի մնացորդ է՝

անհնարին է: Մի կողմ թողնելով ժամանակի հեռադրութիւնը, չենք գրտնում նաև որևէ տառ տարրեր մեարդպեան գրութիւնից, այլև տառերի թուից ոչինչ պակաս: Պակասող 16 տառը՝ հարկաւ լոկ պատահականութեան արդիւնք են, այդ տառերով բառ չլինելով այս երեք տողի մէջ: Ենթադրել որ և է գրչախաղ, կամ ինչպէս ձեռագրերում պատահում է, «գրչափորձ», նոյնպէս բոլորովին անհաւանական է: Իմ տեսած և թերթած հաղարարուր ձե-

ռագրերում չեմ յիշում, բազմաթիւ և բազմատեսակ գրչափորձերում, որ և է մի գէպք, ուր փորձուած լինէր աջից ձախ գրել: Թերևս ենթադրուի թէ Կարապետ քահանայն իւր անունը, ինչպէս շատ անգամ պատահում է ձեռագրերում, այս իւրատեսակ ծածկագրով է ուղեցել գրել: Բայց առաջին՝ որ բազմաթիւ ծածկագրերի, «նշանագրերի», շարքում, որ մեկ ծանօթ են ձեռագրերից և ոչ մէկը կայ այսպիսի աջից ձախ գրութեամբ և երկրորդ՝ որ այսպիսի գրութիւնը հազիւ թէ ծածկագրի պաշտօն կատարէր, քանի որ առաջին հանդիպողը պիտի ճանաչէր պարզ գրերը՝ միայն թէ գէպի ձախ շրջուած: Եւ ինչու արձանագրողը, որ խնդրում է իրան յիշել աղօթքներում, պիտի ուղենար ծածկուիլ. և սրտեղից պիտի ծագէր աջից ձախ գրելու միտքը՝ եթէ չլինէր այդպիսի մի աւանդութիւն, կամ աւելի լաւ՝ այդպիսի մի օրինակ: Եւ ամենահաւանականն է թւում, իմ կարծիքով, այն, որ եղել են այդպիսի գրութեամբ խաչեր, որին և հետևել են կազմողն ու արձանագրողը: Այս տեսակէտից յատուկ ուշադրութեան արժանի է նաև խաչելութեան քանդակը իւր մանրամասնութիւնով և յատուկ մոտիւններով, թէ արդեօք սրչափ հին կարող է լինել և թէ ինչ նախընթացներ ունի: Հնումը աջից ձախ գրելու սովորութիւնն ունէին ոչ միայն ենթադրեալ Դանիէլեան գրերը գործածողները, այլ բոլոր հայ գրագէտները, որոնք ասորերէն էին գրում և կարդում: Այսպիսիները պիտի հակուած լինէին՝ ձեռքի վարժութեամբ, աջից ձախ գրել: Ծիշղ այս օրերս կարգացի, կարծեմ Եպի Լրագրում, որ Դաղըստանի լեռնականները, որոնք մատրասաներում տարիներով վարժուում են արարերէն գրելով (աջից ձախ), սովորելով ուսներէն իրենց աղգանունները

գրել՝ շատ անգամ ստորագրում են ուսերէն՝ աջից ձախ: Ուրեմն մեծ է հակման գորութիւնը: Բայց այս բոլոր բացատրական փորձերը առ այժմ վաղաժամ են: Պիտի բաւականանանք եղած իրողութեամբ և աշխատինք գտնել այսպիսի գրութեան նոր օրինակներ: Մասնաւորապէս այդ պիտի որոնել խաչարձանների և յատկապէս՝ այսպիսի մարզաձև և փայտանման խաչքարերի վրայ, ուր խաչը կերտուած է ամբողջապէս քարից, բաղկատարած թևերով, կարծես թէ գերանի երկու տաշած կտոր խաչմէքուկ դրուած լինին միմեանց վրայ:

8. Այս մտքերով էի զբաղուած անցեալ 1912-ի աշնանը Սեանից էջմիածին դարձիս, երբ բարեպատեհ այցելութիւնն ընդունեցի պ. Աշխարհբէզ Լորիս Քալանթարի, որ վերագառնում էր իւր գիտական ճանապարհորդութիւնից: Պատմելով ինձ զբաղեցնող այս նիւթի մասին՝ տեղեկացայ նրանից, որ այսպիսի մի արձանագրութիւն, աջից ձախ գրուած, յայտնի է նրան Լօռի գաւառում և խոստացաւ ինձ այդ մասին գրել: Մինչև այժմ ոչ մի տեղեկութիւն չունիմ: Եթէ բարեբախտաբար ճշդուի պ. Աշխարհբէզ Քալանթարի հաւաստածը, այն ժամանակ մենք նոր նիւթ կունենանք համեմատութեան համար և թերևս հնարաւոր լինի աւելի հիմնաւոր եզրակացութեան հասնել: Մնում է որ ժամանակը և աւելի ուշադիր հետազոտութիւնները մեզ նոր լոյս տան այս մեր յարուցած հետաքրքիր խնդրի մասին*:

Գալուս Տէր Մկրտչեան

6 սեպտ. 1912.

* Ծան. Հայ եկեղեցւոյ տարեցի երեք, Ո, Ս, Փ, որոնք եւ ունին այս արձանագրութեան մէջ, աջից ձախ գրութեան մէջ էլ մնում են անփոփոխ, չկրելով դիւրի եւ կերպարանքի փոփոխութիւն: Բոլորքի մէջ անփոփոխ կմնայ եւ եռասան այրը (ա):